

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології
факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**навчальної дисципліни «Напрями розвитку науки судової експертології»
освітньої програми третього (доктора філософії) освітньо-наукового рівня**

вищої освіти

**081 Право
(правозастосування)**

За темою 8

**Напрями розвитку тактики проведення судових
експертиз**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.10.2023 № 9

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 18.10.2023 № 9

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 29.10.2023 № 9

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 ХНУВС (протокол № 9 від 16.10.2023 року)

Розробники:

Завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ д.ю.н., професор Щербаковський М. Г.

Рецензенти:

Професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, д.ю.н., професор Степанюк Р. Л.

Вчений секретар секретаріату вченої ради Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка к. ю. н., професор Коваленко В.В.

План лекції

1. Загальні тактичні засади проведення експертизи
2. Підготовка і призначення судової експертизи.
3. Проведення експертизи судовим експертом
4. Заключний етап проведення експертизи

Література:

1. Експертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
2. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. К., 2007.
3. Макаренко Е. І. Негодченко О. В. , Тertiшник Н. Н. Експертизи на досудовому слідстві: посібник. Днепропетровськ., 2001.
4. Щербаковский М. Г. Судова експертологія : посібник. Харків, 2009.
5. Щербаковский М.Г. Призначення та проведення судових експертиз: посібник. Харків, 2011.
6. Щербаковский М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
7. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.

1. Загальні тактичні засади проведення експертизи

Проведення судової експертизи на досудовому слідстві – це процесуальна дія слідчого, особи, котра провадить дізнання, прокурора з вибору судової експертизи як форми вирішення питань, які вимагають спеціальних знань у науці, техніці й іншій професійній діяльності. Проведення судової експертизи, як слідча дія, можливе тільки після порушення кримінальної справи. На стадії досудового слідства експертиза призначається слідчим, особою, яка провадить дізнання, або прокурором.

У тактичному і процесуальному плані приводом призначення експертизи є:

- рішення слідчого;
- наявність клопотань учасників процесу;
- вказівка закону на необхідність призначення експертизи (ст. 76

КПК України);

- рекомендації окремої криміналістичної методики розслідування злочинів.

Фактичною підставою призначення експертизи є потреба в спеціальних знаннях для встановлення обставин розслідуваного злочину. У кожному конкретному випадку ці обставини визначаються слідчим, який призначає експертизу. Експертиза призначається в тих ситуаціях, коли потрібно встановити фактичні дані експертним шляхом; викликає сумнів вірогідність даних, отриманих у ході проведення інших слідчих дій, або потрібно перевірити висунуту слідчим версію.

Юридичною підставою для проведення експертизи є відповідна постанова слідчого. Винесення постанови про призначення експертизи – основний юридичний факт, що тягне виникнення всієї системи процесуальних відносин із приводу експертизи. Між слідчим і експертом складаються процесуальні відносини щодо проведення судової експертизи. Якщо експертиза проводиться державним експертом, то ці відносини здійснюються через керівника державної експертної установи (служби).

Проведення експертизи, як слідча дія, складається із трьох етапів:

- а) підготовки і призначення експертизи слідчим;
- б) проведення дослідження експертом;
- в) дослідження, оцінки і перевірки висновку експерта слідчим.

Кожний етап відрізняється суб'єктом проведення, має різну мету, реалізується різними способами і може бути деталізований на ряд стадій.

2. Підготовка і призначення судової експертизи.

Підготовка матеріалів для проведення експертизи являє собою систему процесуальних, організаційно-тактичних і технічних дій по збиранню, підготовці і

оформленню необхідних для проведення експертизи об'єктів експертного дослідження.

Важливу допомогу в підготовці до проведення експертизи здійснює залучений слідчим згідно зі ст. 128¹ КПК України до участі в проведенні слідчих дій спеціаліст. Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій створює сприятливу вихідну слідчу ситуацію. Відзначена ситуація має наступні особливості.

По-перше, спеціаліст, який знає існуючі експертні методичні можливості дослідження різноманітних матеріальних джерел інформації, цілеспрямовано здійснює їх пошук і правильно здійснює вилучення.

По-друге, спеціаліст здатний досліджувати не окремі сліди і предмети, штучно ізольовані від середовища і досліджувані в лабораторній обстановці, а всю сукупність цих слідів, що утворюють слідову картину події. Специфіка слідової картини події полягає в тому, що вона може досліджуватися як самостійне цілісне утворення у всьому розмаїтті його системно-структурних зв'язків.

Специфікою першого етапу є аналіз обстановки місця події, висування версій про подію злочину і виділення на цій основі носіїв потенційної доказової інформації у вигляді матеріальних джерел (утворень), які направляються на дослідження.

Розглянемо докладніше стадії підготовки до проведення судової експертизи.

Прийняття слідчим рішення про проведення експертизи. Для визначення необхідності проведення судової експертизи по кримінальній справі і її можливостей проводиться аналіз слідчої ситуації. З'ясовується механізм розслідуваної події, виділяються матеріальні взаємодіючі об'єкти. Експертиза призначається виходячи із прямої вказівки закону відповідно до вимог ст. 76 КПК України або після з'ясування слідчим необхідності встановлення фактичних даних, які мають значення для справи, за допомогою наукових, технічних і інших спеціальних знань.

Необхідність призначення експертизи в слідчій практиці зустрічається набагато частіше, ніж це вказується в законі. Так, обов'язково проводяться інженерно-технічні експертизи по справах про аварії на транспорті, по справах про порушення техніки безпеки або протипожежної безпеки; бухгалтерські та економічні експертизи по справах про розкрадання; криміналістичні експертизи по справах про підробку паперових грошей; товарознавчі експертизи по справах про випуск недоброякісної і нестандартної продукції і ін.

Необґрунтована відмова від проведення експертизи на досудовому слідстві призводить до неповноти дослідження доказового матеріалу, що може стати підставою для повернення справи на додаткове розслідування.

Призначення експертизи здійснюється з ініціативи слідчого, але може проводитися за клопотанням учасників кримінального процесу: обвинувачуваних, підозрюваних, потерпілих, їх законних представників. У цьому випадку в клопотанні вказуються конкретні питання, що вимагають вирішення експертом. Слідчий повинен задовольнити клопотання учасників процесу про проведення експертизи, якщо обставини, які підлягають з'ясуванню, можуть мати значення для справи. Якщо зазначене клопотання повністю або частково відхиляється, то підстави відмови повинні бути викладені в мотивованій постанові (ст. 129 КПК України).

Після прийняття рішення про призначення експертизи необхідно визначити її предмет, тобто ті фактичні дані, що потрібно встановити у розслідуваній справі.

Конкретний предмет призначуваної експертизи обумовлює перелік питань, що підлягають вирішенню експертом. Слідчий повинен чітко усвідомити, яка сфера спеціальних знань необхідна для встановлення фактичних даних у справі. Виходячи із предмета призначуваної експертизи необхідно ясно і грамотно сформулювати питання перед експертом.

Предмет експертизи визначається рівнем розвитку тієї або іншої галузі знання і практичною розробленістю методів встановлення певних фактів. Не всякий факт може бути предметом експертизи, а тільки такий, котрий відповідає двом критеріям. По-перше, він повинен бути апробований експертною практикою, і для його встановлення розроблені відповідні методики. По-друге, мати значення для розслідуваної справи. Другий критерій визначається обставинами, які підлягають встановленню слідчим. Одночасне урахування обох критеріїв дозволяє точно визначити конкретний предмет експертизи і відповідно – коло питань експерту.

Наступним кроком слідчого є визначення виду експертизи. Залежно від природи носія інформації, що направляється на дослідження (об'єкта експертизи), необхідних для розслідування і встановлення фактичних даних (предмета експертизи) визначається вид експертизи відповідно до класифікації експертиз за спеціальними знаннями.

Крім того, встановлюється процесуальний вид експертизи. Якщо експертиза призначається після раніше проведеної, то виходячи з оцінки попереднього експертного дослідження планується проведення повторної або додаткової експертиз. Слідчий визначає, чи буде призначувана експертиза комісійною або комплексною. Від правильного визначення роду і виду судової експертизи, її можливостей залежить доцільність призначення експертизи, вибір експертної установи і експерта.

Важливим моментом етапу призначення є визначення черговості проведення декількох експертиз. По одній кримінальній справі можна проводити комплекс різних судових експертиз як у відношенні того самого об'єкта, так і групи об'єктів.

При цьому можливі дві ситуації. У першій ситуації ті самі об'єкти підлягають різним експертним дослідженням. Так, при розслідуванні злочину про

нанесення тілесних ушкоджень ножом спочатку була призначена дактилоскопічна експертиза по встановленню наявності слідів пальців рук підозрюваного на ручці ножа. Потім проводилася комплексна судово-медична і матеріалознавча експертиза (експертиза волокон) по визначенню наявності на клинку ножа нашарувань мікрОВОЛОКОН, слідів крові, утворених у результаті контакту ножа з тілом і одягом потерпілого. На закінчення проводилася експертиза по встановленню належності знаряддя злочину до холодної зброї. У другій ситуації проведення одних експертиз обумовлено результатами, отриманими при проведенні інших експертиз. Прикладом служить порядок призначення декількох експертиз по встановленню причин пожежі. Спочатку призначаються матеріалознавчі експертизи для встановлення наявності в згорілих залишках з вогнища пожежі слідів пально-мастильних матеріалів і нафтопродуктів або оплавлених електропроводів зі слідами короткого замикання. Потім призначається пожежно-технічна експертиза, завданням якої є визначення причин пожежі з урахуванням результатів раніше проведених експертиз.

У наведених випадках експертизи виконуються самостійно і кожна оформляється окремим висновком. Обов'язком слідчого є вирішення питання про послідовність проведення цих судових експертиз, оскільки при здійсненні експертних досліджень в об'єкт експертизи можуть бути внесені зміни.

Слідчим визначається вибір часу проведення експертизи. Кримінально-процесуальний закон не визначає момент, коли повинна бути призначена експертиза. Це питання вирішується слідчим у кожному конкретному випадку з урахуванням сформованої ситуації і тактичних міркувань. Варто дотримуватися того правила, що експертиза призначається якомога раніше, оскільки її проведення вимагає витрат певного періоду часу, тривалість якого залежить від складності досліджень. Експертиза призначається тоді, коли зібрані всі необхідні для її проведення матеріали. У зв'язку із цим слідчий, визначаючи час проведення

експертизи, повинен спланувати і провести слідчі дії та інші заходи, спрямовані на збір матеріалів для проведення експертизи.

Так, одним з головних методів судово-психологічної експертизи є вивчення матеріалів кримінальної справи, представлених у розпорядження експерта. Тому важливим моментом у її організації є підготовка матеріалів, що містять інформацію про особистість людини, яка направляється на психологічну експертизу. До них відносяться відомості двох видів: загальні відомості про умови розвитку і виховання особи, звички, навички поведінки, інтереси, способи вирішення конфліктів і ін., а також інформація про психічний стан особи у кримінальній ситуації. Дані про це можуть міститися в характеристиках і інших документах, показаннях свідків, а також показаннях самої особи. Таким чином, слідчому необхідно підготувати матеріали, у яких в тій або іншій формі містяться відомості, що мають психологічний зміст або здатні бути інтерпретовані експертом. У зв'язку з більшим обсягом матеріалів, необхідних для судово-психологічної експертизи, її доцільно проводити на наступному етапі розслідування, коли зібрано достатньо відомостей про особу, яка підлягає дослідженню.

Відповідальним моментом є підготовка об'єктів для проведення експертизи. При підготовці матеріалів для проведення експертного дослідження слідчий повинен визначити кількість об'єктів–речових доказів, відібрати зразки для експертного дослідження (зокрема зразків порівняння для вирішення ідентифікаційних питань), уточнити вихідні дані, а також визначити ті матеріали кримінальної справи, з яких встановлюються фактичні дані, необхідні для дачі обґрунтованого висновку.

Вихідні дані для проведення всіх видів дослідження можуть бути отримані в ході огляду місця події (ст. 190 КПК України), огляду трупа (ст. 192 КПК України), освідування (ст. 193 КПК України), відтворення обстановки і обставин

події (ст. 194 КПК України), допитів свідка (ст. ст. 167, 168, 169 КПК України), потерпілого (ст. 171 КПК України), підозрюваного (ст. 107 КПК України), обвинувачуваного (ст. 143 КПК України).

Якщо експерт відповідає за повноту і об'єктивність дослідження представлених об'єктів, то за їх дійсність, повноту і якість відповідальність несе слідчий, який призначив експертизу.

Вибираючи об'єкти, які необхідно представити експерту, варто виходити з положення, що головним чином представляти належить первісні речові докази, безпосередньо пов'язані з подією злочину. Лише в крайньому випадку, коли дослідження оригіналів утруднене внаслідок їх громіздкості, крихкості, невіддільності від навколишнього середовища, схильності до псування і т. ін., на експертизу представляються похідні речовинні докази: зліпки, копії, відбитки, фотографії і т. ін.

Більшість психологічних, психіатричних і деяких видів медичних експертиз неможливо провести без направлення на дослідження учасника процесу. Тут особливий об'єкт дослідження: обвинувачуваний, підозрюваний, потерпілий, свідок, які одночасно виступають суб'єктами процесу з певними процесуальними правами і обов'язками. Слідчому необхідно забезпечити безперешкодне проведення експертного дослідження відносно цих осіб.

При відборі множинних речовинних доказів (зерно, дріб, ґрунт, бензин і ін.) на дослідження представляється середня проба. Відбір її слід проводити за затвердженою відповідними стандартами методикою.

Істотну допомогу слідчому в підготовці матеріалів на експертизу можуть надати консультації обізнаних осіб або експерти, яким буде доручено проведення експертизи, ознайомлення з рекомендаціями, викладеними в довідковій і методичній літературі. Як вказано вище, слідчий вправі у відповідності до ст. 128¹

КПК України залучити обізнану особу як спеціаліста для збирання необхідних матеріалів.

Щодо надання експерту матеріалів кримінальної справи існує певне обмеження. Не всі матеріали справи, що пов'язані з досліджуваними експертом об'єктами, необхідні для дачі висновку. Більше того, направлення кримінальної справи цілком у розпорядження експерта не дозволить слідчому продовжити розслідування, що відобразиться на строках проведення слідства. Разом з тим, не можна обмежити обсяг і межі ознайомлення експерта з матеріалами справи. При вирішенні зазначеного питання слідчий повинен керуватися наступним принципом. У розпорядження експерта направляються відповідні до предмета призначуваної експертизи матеріали справи (протоколи слідчих дій, довідки, технічна документація та ін.), у яких відображені фактичні дані, пов'язані з виникненням, існуванням (зберіганням, експлуатацією), вилученням об'єкта, що направляється на експертизу. Так, відомості про час експлуатації взуття, вилученого у підозрюваного в крадіжці через тривалий період часу після вчинення злочину, допоможуть уникнути експертові категорично негативного висновку при вирішенні питання про тотожність, коли сліди з місця події відрізняються від відбитків, утворених перевірюваним взуттям. Зазначені розходження можуть бути обумовлені як відмінністю об'єкта, що перевіряється, від шуканого об'єкта, так і істотною зміною рельєфу підошви взуття внаслідок зношування.

Нерідко в матеріалах справи містяться суперечливі дані або відомості, які прямо заперечують одні одних. Наприклад, очевидець дорожньо-транспортної події свідчить, що швидкість автомобіля перед зіткненням становила 80–90 км/годину, а водій стверджує, що автомобіль рухався зі швидкістю не вище 50 км/годину. Зазначені параметри є вихідними даними автотехнічної експертизи, на підставі яких експерт повинен дати висновок про технічну можливість запобігання

події. У зв'язку із суперечливістю вихідних даних слідчий зобов'язаний указати ті з них, на які експерт повинен опиратися при дачі висновку.

У випадку призначення додаткової або повторної експертизи, крім зазначених вище матеріалів, експерту направляються також висновки попередніх експертиз із усіма додатками (фотознімками, порівняльними зразками і т. ін.), а також додаткові матеріали, що стосуються предмета експертизи, які були зібрані після виконання первинного висновку.

Наступною стадією підготовки є вибір слідчим державної експертної установи (підрозділу) або приватного експерта, яким буде доручено проведення експертного дослідження.

Експертна установа (підрозділ) вибирається за відомчо-територіальним принципом. У постанові про призначення експертизи вказується найменування експертної установи. Експертиза може призначатися приватному експерту. У цьому випадку експерт призначається безпосередньо слідчим, а його прізвище вказується в постанові про призначення експертизи. Приватний експерт при виконанні процесуальних дій повинен мати при собі і пред'являти на вимогу слідчого свідоцтво МЮ України або МОЗ України про присвоєння йому кваліфікації судового експерта.

Відповідальність за вибір приватного експерта лягає на слідчого, що призначає експертизу. У такій ситуації необхідно визначити: фахівця якої конкретно галузі знань варто вибрати, де може знаходитися цей фахівець, яким якостям він повинен відповідати, як забезпечити умови для успішної роботи експерта, де він буде проводити дослідження. Слідчий повинен перевірити не тільки наявність спеціальних знань у обраної особи, але і його незацікавленість у результатах справи.

Переконавшись, що особа, обрана експертом, відповідає необхідним вимогам, слідчий повинен вручити їй копію постанови про призначення

експертизи, роз'яснити права і обов'язки судового експерта, попередити про кримінальну відповідальність за відмову від виконання обов'язків без поважних причин і за дачу свідомо неправдивого висновку, а також розголошення даних досудового слідства, або про адміністративну відповідальність за злісне ухилення від явки на виклик слідчого або суду.

Запрошені особи стають експертами тільки після того, як слідчий, згідно зі ст. 196 КПК України, винесе постанову про призначення судової експертизи.

Призначення експертизи слідчим повинно бути процесуально оформлено. Юридичною підставою для проведення експертизи є процесуальний документ – Постанова про призначення експертизи. Постанова, як процесуальний документ, повинна бути викладена повно і точно, у певній послідовності. У практичній діяльності слідчі нерідко утрудняються у визначенні виду експертизи відповідно до класифікації за галузями знань. У такій ситуації для запобігання помилок у найменуванні роду, виду експертизи доцільно в постанові вказати клас, до якого відноситься призначувана експертиза. Наприклад, „криміналістична експертиза”, „судово-медична експертиза”, „інженерно-технічна експертиза”. Якщо експертиза проводиться в експертній установі, то керівник, організовуючи дослідження, виходячи з питань і представлених об'єктів самостійно визначає вид експертизи і доручає її проведення відповідному експертові.

Якщо в справі необхідно призначити кілька експертиз, які будуть проводитися в одній експертній установі, то бажано по кожній з них скласти окрему постанову. Коли слідчий утрудняється в розмежуванні питань відносно різних експертиз, то припустиме їх формулювання в одній постанові.

Під час призначення експертизи слідчим вирішується питання про необхідність присутності при її проведенні слідчого, обвинувачуваного та інших осіб. При проведенні експертного дослідження можуть бути присутніми:

- а) слідчий (за винятком проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, коли це супроводжується її оголенням);
- б) обвинувачуваний і інша особа (тільки з дозволу слідчого);
- в) лікарі лікувально-профілактичних установ з дозволу слідчого при проведенні судово-медичної експертизи.

Присутність слідчого при проведенні експертизи має на меті наступне:

- оперативне одержання від експерта інформації про надані об'єкти, не чекаючи закінчення проведення експертизи і процесуального оформлення висновку. Наприклад, інформація про вид, модель вогнепальної зброї за знайденою у тілі потерпілого кулею може бути негайно використана для проведення оперативно-розшукових заходів або слідчих дій з пошуку вогнепальної зброї;
- безпосереднє сприйняття властивостей об'єктів (наприклад, при розкритті трупа, розбиранні механізму керування автомобіля, що брав участь у дорожньо-транспортній події і т. ін.), необхідне для наступної оцінки висновку експерта;
- роз'яснення експертові змісту поставлених на вирішення експертизи питань, негайну постанову додаткових питань експерту у випадку виявлення в процесі проведення експертизи нових даних;
- своєчасне встановлення необхідності надання експерту додаткових матеріалів для проведення експертизи;
- фіксацію в протоколі допиту обвинувачуваного пояснень, які він дає експертові, якщо є присутнім при проведенні експертизи;
- вказівку експерту на ті властивості представлених об'єктів, що виявляють в процесі дослідження і які мають значення для розслідуваної кримінальної справи. Так, присутність слідчого при проведенні комп'ютерно-технічної експертизи допоможе експерту

виявити серед даних, що містяться на жорсткому диску, ті файли, які необхідні для з'ясування обставин розслідуваного злочину.

Присутність обвинувачуваного при проведенні експертизи і дача ним необхідних відомостей доцільна у випадках, коли підлягають вирішенню питання, пов'язані із професійною або службовою діяльністю обвинувачуваного. Наприклад, роз'яснення дій або розпоряджень, пов'язаних з попередженням порушень техніки безпеки, аварій на виробництві, технологічними процесами виробництва якої-небудь продукції та ін.

Після виконання всіх перерахованих процедур слідчий направляє постанову про призначення експертизи і об'єкти, що підлягають дослідженню в обрану експертну установу або приватному експерту.

Основним завданням, що стоїть перед слідчим на цьому етапі, є підготовка об'єктів до транспортування до місця проведення експертизи. Підготовка включає упакування об'єктів відповідно до методичних рекомендацій, надання пояснювальних написів, опечатування.

Якщо проведення комплексної експертизи поручається експертам різних експертних установ, то копії постанови направляються в кожну установу, а матеріали – провідній установі. Якщо проведення комплексної експертизи поручається співробітникам експертної установи і приватному експерту, копія постанови і об'єкти дослідження направляються в державну експертну установу.

Для проведення додаткової або повторної експертизи в розпорядження експерта необхідно направити висновки попередніх експертиз. Це необхідно для ознайомлення експерта із процедурою попередніх досліджень, а також для роз'яснення можливих розходжень у підсумкових висновках.

Транспортування матеріалів на експертизу може здійснюватися особисто слідчим, посильним або поштою. Останній спосіб неприйнятний, коли експертному дослідженню підлягають вогнепальна або холодна зброя, вибухові пристрої й

речовини, комп'ютерно-технічні засоби, наркотичні засоби та інші об'єкти, що неможливо переслати поштою.

У деяких ситуаціях доставити в державну експертну установу ряд об'єктів судової експертизи неможливо з наступних причин:

- об'єкт занадто громіздкий, наприклад, зруйнований будівельний кран;
- об'єкт дослідження не можна вилучити, наприклад, місце вибуху або вогнище пожежі;
- об'єктів занадто багато – це фактично всі елементи матеріальної обстановки місця події, наприклад, локальна комп'ютерна мережа в організації.

У цих випадках слідчий, який призначив судову експертизу, не тільки повинен забезпечити експерту безперешкодний доступ до об'єкта, але й надати можливість дослідження і належні умови роботи. У першу чергу, це означає забезпечення схоронності об'єкта дослідження, недопущення туди сторонніх осіб, які можуть внести зміни в матеріальну обстановку. Якщо об'єкти дослідження перебувають поза приміщеннями під відкритим небом, найважливішою умовою успіху проведення судової експертизи є оперативність її призначення.

У випадку, якщо експертиза призначається у відношенні підозрюваного або обвинувачуваного, які перебувають під арештом або в місцях ув'язнення, адміністрація відповідної установи для проведення експертизи забезпечує доступ експерта в цю установу (за письмовим допуском слідчого, що призначив експертизу), надання обладнаних приміщень.

3. Проведення експертизи судовим експертом

Якщо після ознайомлення з матеріалами, що надійшли, виникає потреба експерт згідно зі ст. 77 КПК України вправі заявити слідчому клопотання в

письмовій формі про надання додаткових матеріалів для проведення експертизи, про уточнення питань і вихідних даних, що наведені у постанові про призначення експертизи. У клопотанні може міститися прохання про створення умов для проведення дослідження на місці знаходження об'єктів (коли вони громіздкі та не можуть бути доставлені експерту). У клопотанні перераховуються всі необхідні матеріали з докладною характеристикою, вказівкою умов і можливих джерел їх одержання (наприклад, способи відбору середньої проби сипучих речовин).

При одержанні такого клопотання слідчий зобов'язаний вжити заходів для задоволення запиту експерта. Для цього проводяться як слідчі дії, так і інші процесуальні та організаційні заходи щодо збирання необхідних відомостей і матеріалів. Слідчий має право (ст. 66 КПК України) вимагати пред'явлення необхідних предметів і документів від установ, організацій, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян із питань, необхідних для дачі висновку, зокрема, вимагати медичні документи, технологічні карти або робочі креслення виготовлення виробів, технічні характеристики обладнання, посадові інструкції, будівельно-технічну документацію та ін.

Судовим експертом може бути направлене слідчому клопотання про проведення слідчих дій з його участю. Згідно зі ст. 69 КПК України експерт може бути присутнім при проведенні слідчих дій. Ініціатива з боку експерта у проведенні слідчої дії та участі в її проведенні викликана необхідністю особистої присутності в одержанні відсутніх відомостей. У ході допиту експерт вправі задавати допитуваному питання, які ставляться до предмета експертизи. У процесі відібрання зразків для експертного дослідження експерт допомагає правильно вибрати тактичні прийоми одержання зразків, визначити їх якість і достатню кількість. Участь експерта в слідчому експерименті в рамках відтворення обставин

і обстановки події сприяє вибору методики експерименту, спрямованої на одержання необхідних для проведення експертизи достовірних даних.

Якщо представлені матеріали задовольняють необхідні вимоги, проводиться науково-обґрунтоване дослідження представлених на експертизу об'єктів з використанням спеціальних знань і наявного в розпорядженні експерта арсеналу технічних засобів й інформаційних ресурсів. Дослідження являє собою процес пізнання експертом схованої в об'єктах потенційної інформації про розслідувану подію і перетворення її з використанням спеціальних знань і технічних засобів у доступну для слідчого доказову інформацію.

На етапі дослідження перед експертом виникають різні експертні ситуації. Прості ситуації вирішуються шляхом застосування типових, стандартних методик дослідження, а складні, проблемні ситуації потребують використання евристичних методик дослідження, створених експертом.

Етап проведення експертного дослідження здійснюється шляхом вирішення ряду послідовних логічних завдань і практичних дій (операцій), які відповідають попередній, аналітичній, порівняльній і оцінній стадіям дослідження.

Спочатку експертом аналізуються вихідні дані, потім висувається версія про досліджуваний об'єкт із урахуванням обставин справи і поставленого завдання. Експертом визначаються властивості об'єктів (інформаційні поля), які необхідно встановити в ході дослідження для вирішення поставленого завдання. Наприклад, для підтвердження версії про належність рослинного об'єкта до наркотичного засобу, варто визначити його морфологію і встановити наявність наркотичної речовини. Виходячи із властивостей, які підлягають встановленню, вибирається стандартна або розробляється евристична методика дослідження. Шляхом реалізації експертного дослідження встановлюються ознаки, що виражають властивості об'єктів. Так, наприклад, проведенням ботанічного дослідження

виявляються характерні для рослини коноплі ознаки зовнішньої будови, хроматографічним аналізом визначаються характерні для наркотичних речовин плями на хроматограмі. Після проведення дослідницьких процедур експертом здійснюється оцінка результатів дослідження. Заключною стадією є формулювання підсумкових висновків і встановлення фактичних даних у справі.

Якщо за характером дослідження або у зв'язку з малою кількістю об'єкта зберегти його неможливо, то на ушкодження або знищення об'єкта експерт повинен отримати письмову згоду слідчого, який призначив експертизу. Це не відноситься до випадків, коли таке знищення або ушкодження передбачене загальноприйнятими експертними методиками дослідження, наприклад, відстріл і знешкодження боєприпасів і вибухових пристроїв, розрізання пломб і замків, вилучення проб фарб, пально-мастильних матеріалів і спиртомістких сумішей та ін.

У ході експертного дослідження експерт самостійний у виборі методики вивчення об'єктів і незалежний у формулюванні висновків.

Якщо при проведенні експертизи присутні слідчий, обвинувачуваний або інша особа, то вони не повинні втручатися в процес дослідження, нав'язуючи експертові методику проведення або „підказувати” висновки. Слідчий, обвинувачуваний, інші особи можуть бути присутніми як при проведенні всього дослідження, так і окремих його етапів. Однак вони не мають права бути присутніми при складанні експертом письмового висновку, повідомлення про неможливість дачі висновку, а у випадку проведення комплексної або комісійної експертизи – під час обговорення експертами підсумків дослідження. У протилежному випадку об'єктивність висновку (повідомлення) може бути поставлена під сумнів.

Процедура проведення судової експертизи закінчується складанням висновку експерта. Цей підсумковий документ є логічним завершенням

проведеного дослідження і його відображенням. Отримані результати, що є вивідним знанням, лаконічно викладаються у вигляді підсумкових висновків, які являють собою відповіді на питання, поставлені перед експертом при призначенні експертизи. У висновку відображаються хід і умови дослідження, а також встановлені експертом фактичні дані.

4. Заключний етап проведення експертизи

Как і попередні заклjučний етап складається зі стадій, які послідовно змінюють одна одну. Після одержання досліджених об'єктів і висновку експерта слідчий обов'язково повинен його дослідити, оцінити і при необхідності перевірити, виходячи із встановлених кримінально-процесуальним законом загальних принципів оцінки доказів (ст. 67 КПК України).

Для того, щоб забезпечити правильну оцінку доказів, у тому числі висновку експерта, закон указує такі вимоги, як оцінка доказів за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи, необхідність керуватися законом. Оцінка доказів за внутрішнім переконанням означає, що висновок експерта для слідчого не обов'язковий, тобто не має заздалегідь установленної доказової сили. Необхідність обґрунтування внутрішнього переконання всіма обставинами справи означає, що при оцінці висновку експерта неприпустимі довільні висновки, не основані на розглянутих і взятих у сукупності даних, що є у справі. Нарешті, обов'язок керуватися при оцінці висновку експерта законом означає необхідність перевірки дотримання закону про збирання і фіксування об'єктів та інформації, що є об'єктами експертного дослідження, самого процесу проведення експертизи, строгого дотримання закону в процесі оцінки висновку експерта, урахування всіх обставин, які можуть вплинути на вірогідність висновків експерта.

Ситуації, що виникають при ознайомленні слідчого з висновком експерта, можуть бути простими, коли дослідження проведене повністю, його опис і висновки експерта зрозумілі слідчому, і проблемними, коли висновки експерта неясні, хід експертного дослідження не може бути підданий науковій оцінці слідчим. У цей час більшість криміналістів дійшли єдиної думки про неможливість повноцінної всебічної оцінки висновку експерта слідчим і судом. Зокрема, це стосується визначення наукової обґрунтованості, повноти представлених об'єктів, правильності обраної експертної методики, інтерпретації виявлених ознак і ін. У зв'язку із цим на заключному етапі проведення експертизи необхідно передбачити оцінку, що доступна слідчому і може бути ним проведена самостійно, і оцінку, що вимагає залучення спеціальних знань, у зв'язку з чим слідчим може бути залучена обізнана особа.

Оцінка висновку експерта породжує певні правові наслідки. У тому випадку, коли за результатами оцінки висновку експерта у слідчого виникають сумніви відносно повноти, вірогідності, обґрунтованості проведеного дослідження, він здійснює його перевірку шляхом призначення додаткової або повторної експертизи, проведенням допиту експерта.

Критична оцінка висновку експерта може виявити недоліки проведеної експертизи. Вони можуть бути пов'язані з порушеннями вимог процесуального закону, недостатнім обґрунтуванням висновків експерта, неповнотою проведеного дослідження, неясністю використаних у висновках формулювань. Сумнів можуть викликати кваліфікація, компетентність і об'єктивність експерта.

У випадку встановлення зазначених негативних фактів слідчий негайно повинен вжити заходів до їх усунення. Шляхами ліквідації недоліків проведення експертизи є допит експерта, а при необхідності проведення досліджень – призначення додаткової або повторної експертиз.

Повторна і додаткова експертизи виступають як дії по процесуальній перевірці первинної експертизи слідчим. Необхідно підкреслити, що висновок експерта при повторній експертизі також є судовим доказом, а не просто засобом перевірки первісного висновку. Остаточну процесуальну оцінку як первинної, так і повторної експертизи здійснює тільки слідчий, і тільки така оцінка має юридичне значення. У зв'язку з цим не можна задавати експерту питання із приводу оцінки первинної експертизи.

Після проведення експертизи слідчий вправі допитати експерта (експертів) з метою одержання роз'яснення або доповнення даного ним висновку (ст. 201 КПК України). Допит припустимо проводити і відносно повідомлення експерта про неможливість дати висновок. Таким чином, предметом допиту експерта є зміст уже оформленого ним висновку. Допит експерта проводиться в тому випадку, коли роз'яснення раніше даного висновку не вимагає проведення нових досліджень.

Якщо в результаті оцінки висновку експерта слідчий вирішив, що встановлені фактичні дані мають властивість допустимості, належності, науково обґрунтовані, то вони приймаються як докази у розслідуваній кримінальній справі.

Після того, як висновок експерта прийнятий за джерело доказів, він пред'являється обвинувачуваному (підозрюваному). Пред'явлення обвинувачуваному (підозрюваному) матеріалів експертизи (ст. 202 КПК України), як і ознайомлення з постановою про призначення експертизи, є гарантією забезпечення його законних інтересів. Зазначимо, що до матеріалів експертизи відносяться висновок експерта, повідомлення про неможливість дачі висновку, протокол допиту експерта. На прохання обвинувачуваного йому можуть бути пред'явлені об'єкти експертизи.

Хоча закон (ст. 218 КПК України) зобов'язує слідчого знайомити обвинувачуваного з усіма матеріалами справи по закінченні слідства, з

матеріалами експертизи він повинен бути ознайомлений до закінчення розслідування. Це правило пояснюється необхідністю своєчасного проведення слідчих дій за клопотанням обвинувачуваного, пов'язаного з проведенням експертизи.

Момент ознайомлення обвинувачуваного з висновком експерта визначається на розсуд слідчого і залежить від особливостей слідчої ситуації. Так, одним з ефективних тактичних прийомів допиту обвинувачуваного є ознайомлення його з висновком експерта, результати якого спростовують показання допитуваного.

Оцінка висновку експерта може виявитися правильнішою і глибшою від оцінки відповідних посадових осіб, коли обвинувачуваний має спеціальні знання, що стосуються предмета проведеної експертизи. Ознайомившись із висновком експерта та іншими документами, обвинувачуваний вправі заявити відвід експерту, який є співробітником експертної установи, заявити клопотання про призначення нової або додаткової експертизи (ст. 197 КПК України). Обвинувачуваний може також просити про проведення повторної експертизи. У цьому випадку в протоколі, що складається слідчим під час пред'явлення обвинувачуваному матеріалів експертизи, повинні бути зазначені факти, які вказують на думку обвинувачуваного щодо необ'єктивності або некомпетентності експерта, необґрунтованості, неясності або неповноти висновку експерта, у чому виявляється протиріччя висновків іншим матеріалам справи. Обвинувачуваний може дати пояснення відносно висновків експерта, зробити зауваження або заявити заперечення у відношенні вихідних даних, методики дослідження, повноти проведеного дослідження і ін.

Заявлені обвинувачуваним клопотання, зроблені зауваження і заперечення повинні бути проаналізовані слідчим, а при необхідності здійснюється їх перевірка. Реалізація клопотань обвинувачуваного виявляється в призначенні експертиз, відводі експерта і т. п. Якщо прохання обвинувачуваного відхиляються

повністю або частково, слідчим складається мотивована постанова (ст. 129 КПК України).

Якщо в процесі проведення експертного дослідження встановлені обставини, що сприяли вчиненню злочину, які знайшли відображення у висновку експерта, то слідчий повинен вжити заходів по усуненню причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

У процесі проведення судово-експертного дослідження експерт на підставі своїх спеціальних знань може встановити факти, які стали причиною або сприяли вчиненню злочинної події. Наприклад: недостатній контроль посадових осіб за дотриманням правил протипожежної безпеки на підприємстві; виготовлення підроблених документів на друкарському обладнанні; відсутність належних дорожніх знаків там, де вони повинні бути; недоброякісне, з порушенням існуючих стандартів, виготовлення деталей устаткування, що призвело до аварії; самовільне вирощування наркотикомістких рослин і ін.

Як було зазначено вище, ці негативні факти можуть відображатися у висновку експерта або викладатися в окремому Повідомленні про обставини, які сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину. Ст. 23¹ КПК України покладає на слідчого обов'язок вжити заходів для усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину. Виходячи з вимог Кримінально-процесуального кодексу розслідування по конкретній справі не може вважатися закінченим, якщо не виявлено причини та обставини, що сприяли вчиненню злочину, і не внесено пропозиції щодо їх усунення з метою уникнення можливості повторення аналогічних злочинів. Тому на підставі отриманого від експерта повідомлення слідчий повинен направити відповідне подання належним компетентним особам і організаціям про вжиття заходів для усунення виявлених причин і умов.

З метою подальшого розслідування слідчий повинен визначити роль висновку експерта в процесі доказування і напрямок його використання.

Значення проведеної експертизи і встановленого вивідного знання залежить від форми підсумкових висновків експерта (категоричних, імовірних та ін.) і обставин розслідуваної справи, для встановлення яких вона була призначена. Наприклад, встановлення марки металу уламка, витягнутого з рани потерпілого, не рівнозначне визначенню його належності клинку ножа, вилученого у підозрюваного.

Напрямки використання експертного висновку в процесі доказування різноманітні і визначаються як стадією розслідування, так і пізнавальними та тактичними завданнями, що стоять перед слідчим. У слідчій практиці мають місце дві ситуації неправильного визначення ролі висновку експерта у встановленні обставин справи:

а) недооцінка результатів дослідження. Вказана ситуація виникає, коли висновки мають складну логічну форму. Так, альтернативний висновок припускає існування всіх можливих альтернатив, а не тільки того варіанта, що відповідає версії слідчого або узгоджується з іншими матеріалами справи. Коли за результатами дослідження експертом дається умовний висновок, то зазначені у висновку умови повинні встановлюватися наступними слідчими діями, що не завжди здійснюється слідчим;

б) переоцінка висновків експерта. Типовими прикладами є змішання висновків про однорідність і індивідуальну тотожність порівнюваних об'єктів. Підміна висновку про встановлення загальної родової (групової) належності висновком про ототожнення може призвести до неправильного вирішення найважливіших питань розслідуваної справи. Висновок про однорідність не вказує на конкретний одиничний об'єкт, визначаючи лише рід, вид, групу об'єктів, у яких він перебуває. При встановленні загальної родової (групової) належності об'єктів отримана інформація не забезпечує індивідуалізацію, виділення одиничного з

множини однорідних об'єктів, яка може бути досить значною і кількісно невизначеною.

Разом з тим, доказове значення висновку експерта про родову тотожність обумовлюється не тільки збігом або розходженням властивостей порівнюваних об'єктів, але й іншими наявними в справі доказами, наприклад, про механізм утворення порівнюваних відображень. Прикладами переоцінки слідчим висновків експерта служить прийняття ймовірних висновків як фактичних даних, вірогідно встановлених експертом, а висновків про об'єктивну можливість існування фактів – як висновків про факти, що дійсно мали місце в обставинах вчиненого злочину.